Immigration, Cultural-Ethnic Diversity and Integration Policies

[Imigrația, diversitatea
cultural-etnică și politicile de
integrare]

Simona RODAT¹

¹ Professor Ph.D., Romanian
Adventist Theological Institute,
Cernica, Ilfov, Department of
Social Work, E-mail address:
simona@rodat.net.

Abstract: The recent waves of immigration to Europe have led to a number of challenges in the adoption countries at the cultural, as well as at the social, structural level. The varied contrasts between the native culture of immigrants and the culture of the host societies can lead to dissensions and even social conflicts. Discussions, both theoretically and practically, on possible solutions to such problems can be found on a broad spectrum, its possible poles being the ideas of acculturation and interculturalization. Moreover, the debates are not limited only to the field of culture and social interactions, but they also focus on the initiation of some actions at the social level of policies and concrete measures to facilitate the integration of migrants. The present paper is a sociological approach to these aspects, the main purpose being, on one hand, the conceptualization of the terms of diversity and integration, as well as those of acculturation, interculturalization and multiculturalism, and on the other hand the delimitation of the links between the cultural level of the practices, values and symbolic representations and the structural level of integration policies. In this respect, there is analysed and discussed the extent to which public policies are characterized, besides an inherent logic of socio-economic nature, also by a logic of cultural, identitarian nature.

Keywords: diversity; integration; acculturation; interculturalization; multiculturalism; integration policies.

How to cite: Rodat, S. (2017). Immigration, Cultural-Ethnic Diversity and Integration Policies. *Anuarul Universitatii “Petre Andrei” din Iasi, Fascicula: Drept, Stiinte Economice, Stiinte Politice*, 20, 190-210.
<https://doi.org/10.18662/upalaw/12>

1. Introducere

În ultimii ani țările Europei se confruntă cu noi valuri de imigranți și refugiați care urmează rutele clasice ale imigrației, de la est către vest și de la sud către nord. Acest fenomen social și demografic, a cărui dinamică actuală nu a putut fi prevăzută, determină diverse și multiple probleme la nivel politic și social, ca și o serie de provocări atât la nivel cultural, cât și la nivel structural, macrosocial. Variatele contraste dintre cultura nativă a imigranților și cultura societăților gazdă pot conduce la disensiuni și chiar la conflicte sociale. Discuțiile, atât la nivel teoretic, cât și la nivel practic, referitoare la posibilele soluții la astfel de probleme pot fi regăsite într-un spectru larg, printre posibilele idei numărându-se aculturația și interculturația. Mai mult, dezbaterile nu se restrâng doar asupra domeniului culturii și interacțiunilor sociale, ci se focalizează și asupra inițierii unor acțiuni la nivelul social al politicilor și al măsurilor concrete care să faciliteze integrarea persoanelor migrante.

Lucrarea de față reprezintă o abordare sociologică a acestor aspecte, scopul principal fiind, pe de o parte, conceptualizarea termenilor de diversitate și integrare, dar și a celor de aculturație, interculturație și multiculturalism, iar pe de altă parte delimitarea legăturilor dintre nivelul cultural al practicilor, valorilor și reprezentărilor simbolice și nivelul structural al politicilor de integrare. În acest sens, conceptul de „integrare” este abordat analitic și operațional, fiind discutate diferitele forme ale integrării sociale a migranților. De asemenea, sunt dezbătute provocările multiculturalismului și dezideratele politicilor de integrare și este analizată măsura în care politicile publice sunt caracterizate, alături de o logică inerentă de natură social-economică, și de o logică de natură culturală, identitară.

2. Imigrația și dificultățile abordării politice a diversității

Deși diversitatea umană a fost conștientizată încă din antichitate, ea a constituit rareori obiect de studiu ca atare în științele socio-umane (Jucquois, 2005). Diversitatea, atât ca realitate trăită și constatată, cât și ca proprietate a ființelor și a lucrurilor de a se prezenta sub forme multiple și diferite, a fost de-a lungul timpului încadrată în taxonomii care au urmat specificul anumitor civilizații și epoci, clasificări care aveau rolul de a clarifica diferențele și de a justifica ierarhiile și ordinea socială existentă. Abordarea științifică a diversității a traversat începând cu prima jumătate a secolului al XIX-lea mai multe paradigme, de la viziunea progresului

istoric liniar, care a justificat „științific”¹ colonialismul, prin promovarea ideii că nu toate „rasele” umane au atins același stadiu de dezvoltare, prin urmare „rasa superioară” (albi) trebuie să își asume rolul de a învăța și civiliza „rasele inferioare”, la reflecția mai profundă care a urmat celor două dezaastre constituite de războaiele mondiale în prima parte a secolului XX.

Nu se poate spune că în prezent există o abordare unitară a diversității în diferitele științe socio-umane. Cu toate acestea, există un acord cu privire la faptul că diversitatea constituie încă miza unor posibile conflicte majore, ea regăsindu-se în nucleul dezechilibrelor încă persistente în lume, în revendicările etnice și naționaliste, în derivatele totalitare sau în variatele forme de violență din societățile actuale, ceea ce duce la necesitatea creării - sau rafinării, acolo unde deja există - a unor sisteme de reglementare politică și cetățenească bazate pe pluralism. Totuși, această constatare rămâne încă în stadiul unui deziderat mai degrabă abstract. Nu au fost găsite, nici la nivel politic, nici la nivel științific, răspunsuri concrete cu privire la modalitățile sau mecanismele prin care poate fi făcută posibilă coexistența pașnică a unor grupuri și comunități ale căror valori, credințe, dorințe, proiecte și interese sunt diferite, adesea chiar opuse. Miza acestor răspunsuri este enormă, date fiind acutele probleme actuale care dezbină societățile și amenință existența unor întregi colectivități, dacă nu chiar a întregii omeniri (Jucquois, 2005, 214).

Această absență a unor răspunsuri viabile este tot mai vizibilă în prezent în țările Europei occidentale, în care valurile trecute de imigrație, din a doua jumătate a secolului XX, care au generat existența în aceste țări a unor grupuri numeroase și chiar comunități întregi de persoane având un „fond migrant”, dar și valurile masive de imigrație din ultimii ani, au dat naștere unor noi fenomene, caracterizate nu doar de disensiuni la nivel social și cultural, ci și de pierderea sentimentului de siguranță pe care populația acestor țări l-a avut după cel de-al doilea război mondial, sau chiar de amenințare a stabilității întregii societăți. Aceste noi probleme arată că, cel puțin în prezent, nu mai funcționează modelele din trecut ale abordării politice a diversității. Astfel, modelul centralizator și uniformizator în stil iacobin, introdus în Franța după Revoluție, și apoi preluat de tot Occidentul, inclusiv de SUA sub forma celebrului *melting pot*,

¹ Ghilimelele utilizate în acest paragraf pentru referirile la „rase”, inclusiv pentru justificarea, considerată la vremea respectivă „științifică”, a diferitelor ierarhizări, au rolul de a marca distanțarea autoarei acestui articol de aceste idei.

pare a nu mai fi un răspuns în prezent, când peste tot se manifestă revendicări „etniciste”, cu finalitate identitară (ibid., 220).

În acest context, este conștientizată stringența găsirii unor soluții pentru formula unor societăți multietnice funcționale în condițiile actuale. Acest demers al găsirii unor soluții este cu atât mai dificil cu cât, pentru a avea succes, el implică și necesită nu doar schimbări structurale, care pot fi decise la nivel politic și administrativ, ci și - mai ales - schimbări la nivel socio-cultural, adică la nivelul valorilor, normelor, mentalităților.

Conform cercetărilor Școlii de la Chicago din perioada interbelică, prin care era analizată dezorganizarea socială și legătura sa cu imigrația, delincvența și criminalitatea nu reprezintă trăsături etnice, ci procese sociale ce rezultă din imigrare și din mediul în care erau plasați imigranții. Astfel, în special în cazul tinerilor imigranți, în rândul cărora incidența comportamentelor delincvente era sporită, se constata confruntarea a două tipuri de norme: pe de o parte, normele comunității de proveniență a părinților, iar pe de altă parte normele societății gazdă. Nu atributele individuale, de grup sau etnice sunt cele care perturbă organizarea societății, ci procesele sociale care au loc ca urmare a contactului unor grupuri care ocupă diferențiat un teritoriu și care se raportează la valori, norme și culturi diferite.

Sociologii au atras atenția, așadar, de timpuriu asupra acestei probleme sociale. Cu toate acestea, studii mai aprofundate care să ia în considerare nu doar fenomenul de păstrare a trăsăturilor culturale specifice dincolo de prima generație de imigranți, ci și experiențele de discriminare cu care se confruntă încă generațiile a doua și a treia, născute în țara gazdă, dar având părinți și bunici imigranți, au început să fie realizate abia mai recent (Theriault, 2005, 365). Ca și în alte domenii ale socialului, și în cazul acestei problematici complexe a diversității cultural-etnice și a problemelor sociale generate de aceasta, realitatea socială precedă cu mult dezvoltările teoretice și metodologice științifice.

3. „Integrarea” - definiții și delimitări conceptuale

Răspunsurile la problemele actuale diferă și presupun încercarea de punere în practică a unor termeni mai mult sau mai puțin preciși, precum asimilare, inserție, aculturație, interculturație etc. Toate aceste noțiuni sunt adesea comprimate în termenul-umbrelă de „integrare”. În general, indiferent de nivelul vizat, fie că este vorba de nivelul politicilor, fie că este vorba de nivelul adaptărilor sau transformărilor culturale, ideea centrală a

discursurilor este aceea a „integrării”. Conceptualizarea termenului de „integrare” este, însă, mai dificilă decât pare la prima vedere.

Din punct de vedere sociologic, integrarea poate fi definită, la un nivel general și concis, drept „ansamblul legăturilor sociale care fac ca un individ să fie înscris într-o anumită societate și să-i împărtășească codurile” (ibid., 355-356). Punând accentul pe ideea de proces pe care o implică, S. Mezei (1993, 304) definește integrarea ca procesualitate a interacțiunilor dintre individ sau grup și mediul social, prin intermediul căreia se realizează un echilibru funcțional al părților. Ca și termenul de „excludere”, care desemnează procesul opus, adică persistența unui dezechilibru, prin existența la marginea societății a unor indivizi care împărtășesc nu codurile sociale generale, ci propriile lor coduri, termenul de „integrare” în definițiile de mai sus este unul puțin operativ, deci nu poate servi ca indicator de măsură (Theriault, 2005, 356).

Prin urmare, în analizele sociologice empirice se caută găsirea unei definiții mai precise a conceptului, care să permită operaționalizarea lui. De exemplu, în ceea ce privește integrarea în relație cu imigrația, H. Esser (2004) face delimitarea între integrarea socială propriu-zisă a migranților, integrarea în relație cu structura socială a societății gazdă și „integrarea societală”.

Integrarea socială propriu-zisă, la un nivel general, este înțeleasă ca includere a noilor actori individuali într-un sistem social, prin crearea unei relații mutuale între membrii sistemului și a unei atitudini a acestora față de sistem ca întreg. Integrarea socială presupune interacțiuni conștiente și motivate, ca și cooperarea actorilor individuali și a grupurilor (apud «Integration and Integration Policies» 2006, 9). În mod particular, în special în cercetările privind migrația, integrarea socială este definită ca includere a persoanelor migrante în instituțiile de bază ale societății gazdă, acest proces având ca dimensiuni integrarea structurală, culturală și interactivă, dar și cea care ține de identificare.

Integrarea în relație cu structura socială a societății gazdă este definită ca diminuare sau absență a stratificării, respectiv diminuare sau chiar absență a formelor de diferențiere socială determinate de statusul etnic sau cel de imigrant (ibid., 2). În fine, integrarea societală este înțeleasă ca absență a conflictelor sociale severe asociate cu imigrația, respectiv coeziune a grupărilor sociale majore.

Observăm în aceste definiții o înțelegere mai precisă și mai detaliată a integrării, abordată la fiecare dintre principalele niveluri ale societății: integrarea socială a indivizilor migranți ține de nivelurile sociale micro și mezo, integrarea în relație cu structura socială a societății gazdă este o

problemă structurală, macrosocială, iar integrarea societală vizează societatea în ansamblu, presupunând o viziune holistă asupra acesteia. Între cele trei forme de integrare se stabilesc relații mutuale de interconectare și interdependență, integrarea societală cu precădere fiind influențată de celelalte două forme de integrare. De asemenea, se poate afirma că dintre cele trei forme de integrare, prima, cea a integrării sociale a indivizilor migranți, este cea mai complexă și complicată, ea implicând aspecte care țin nu doar de structuri, ci și de cultură, interacțiuni și identificare.

4. Forme ale integrării sociale a migranților

Aspectele referitoare la structuri și poziții sociale, cultură, interacțiuni și identificare pot fi tratate ca dimensiuni ale integrării sociale a indivizilor migranți, respectiv a grupurilor migrante. H. Esser (2000, 272-275) a conceptualizat aceste dimensiuni sub forma a patru forme de bază ale integrării sociale: integrarea ca poziționare sau plasare socială, integrarea culturală, integrarea prin interacțiune și integrarea prin identificare.

4.1 Integrarea ca poziționare sau plasare socială

Poziționarea sau plasarea socială se referă la locul unei persoane în societate, la situația sa legitimă în cadrul structurii și al sistemului social. În timp ce în societățile tradiționale aceasta era preponderent o funcție atribuită, familia fiind cea care îi asigură individului o identitate socială inițială, în societățile contemporane ea a devenit din ce în ce mai mult un element achiziționat. Astfel, prin propriile eforturi, indivizii pot să ajungă să ocupe poziții relevante în societate, prin accederea la anumite ranguri în sistemul educațional, cel economic, în sfera profesională și cea cetățenească. Plasarea este legată de dobândirea anumitor drepturi care aparțin anumitor poziții, dar și de posibilitatea de a stabili relații sociale relevante și de a câștiga capital cultural, social și economic.

Și totuși, chiar dacă în prezent, grație promovării accentuate a viziunii individualismului, domină perspectiva conform căreia prin propriile forțe poate fi realizat orice, se poate spune că individul nu este rupt de originile sale, de apartenența sa inițială, de cultura și de mediul în care a crescut. Analiza biografiilor persoanelor imigrante și a evoluției urmașilor acestora din perspectiva plasării sau poziționării lor sociale confirmă această idee. De multe ori accesul la anumite poziții înalte din societate este restricționat prin mecanisme subtile, apartenența la cultura dominantă, ca și cea la o anumită clasă socială, reprezentând precondiții în acest sens. Aceasta face ca, pentru unii, ascensiunea socială să fie mult mai

dificilă decât pentru alții. Din acest punct de vedere, integrarea ca plasare socială nu poate fi disociată de integrarea culturală. Mai exact, aculturația este o precondiție a poziționării sau plasării sociale (Esser, 2004, 48).

4.2 Integrarea culturală

Dintre formele de integrare delimitate mai sus, integrarea culturală este, cu siguranță, cea mai complexă. Cu referire la aceasta sunt utilizați termeni precum culturație, enculturație, aculturație, interculturație, multiculturalism etc., preluați în sociologie și în alte științe socio-umane în special prin filiera antropologiei culturale.

4.2.1 Enculturația și aculturația

Termenii de culturație și enculturație desemnează ceea ce în sociologie este conceptualizat prin „socializare”. „Culturația” se referă la transmiterea și achiziționarea cunoașterii, a standardelor și competențelor culturale necesare unui individ pentru a se integra cu succes în societate (Esser, 2000, 272). Cu același înțeles, în antropologia culturală este folosit termenul de „enculturație” pentru a se face referire la însușirea sau „absorbția” culturii, la „intrarea în cultură”, deci la procesul prin care noii membri ai societății interiorizează toate componentele culturii: limba, tradițiile, obiceiurile, miturile, folclorul. Antropologii culturali consideră că societatea este inclusă în cultură, prin urmare, din punctul lor de vedere, termenul de „socializare” este redundant, cel de „enculturație” fiind suficient. Din perspectiva lor, termenul surprinde întregul proces de învățare și internalizare de către individul uman a comportamentelor așteptate, a valorilor și a normelor grupului (comunității, societății) în care se naște și trăiește (Chadraba; O’Keefe, 2011, 7; Geană, 1993b, 218). Enculturația, sau socializarea în terminologie sociologică, începe încă de la nașterea individului, valorile morale și normele de bază privind comportamentul așteptat și acceptat în societate fiind învățate încă din copilărie. Cu toate acestea, ca urmare a dinamicii sociale, ființa umană este nevoită să învețe și să se adapteze cerințelor sociale pe tot parcursul vieții sale, chiar în interiorul aceluiași grup sau aceleiași societăți în care s-a născut și a crescut. În aceste sens, sunt utilizați termeni specifici precum „socializarea continuă” în sociologie și „educația permanentă” în științele educației.

În timp ce enculturația sau socializarea sunt termeni care se referă la integrarea culturală a tuturor membrilor societății, vizând procesul general, îndelungat și treptat, care începe la naștere, este intens în copilărie

și adolescență, dar continuă pe tot parcursul vieții unui individ, „aculturația” se referă la însușirea valorilor și normelor culturii dintr-o altă societate, termen corespunzător, oarecum, unuia dintre sensurile noțiunii de „resocializare” din sociologie. La un nivel mai detaliat și specific, conceptul de aculturație desemnează în același timp, în grade sau modalități particulare, două fenomene. Pe de o parte, se referă la procesul de integrare a unui individ într-un mediu care îi este străin, cu toate mecanismele de învățare și socializare implicate în acest sens (Ferréol, 2005, 11). Cu același înțeles, dar făcând referire în mod specific la problematica imigrației, P. G. Chadraba și R. D. O’Keefe (2011, 7) definesc aculturația drept procesul de învățare a normelor, valorilor și comportamentelor așteptate ale culturii în care individul a imigrat. Aculturația desemnează, în acest sens, ceea ce se așteaptă de la imigranții care doresc să se stabilească și să rămână în țara gazdă. Din acest punct de vedere, copiii imigranților sunt concomitent subiecți atât ai enculturației, cât și ai aculturației. Astfel, ei sunt „enculturați” prin învățarea limbii, normelor și valorilor culturii de origine a părinților lor, dar și „aculturați” prin interacțiunile sociale cu alți copii, prin sistemul de educație și prin mass media din țara în care părinții lor au imigrat (idem).

Pe de altă parte, termenul de aculturație este utilizat pentru a indica „procesul de interacțiune a două culturi sau tipuri de cultură, aflate un răstimp într-un contact reciproc” (Geană, 1993a, 18). În același sens, făcând o echivalență între cultură și etnicitate, G. Ferréol (2005, 11) se referă la toate „procesele și schimbările provocate de interacțiunile sau contactele directe și prelungite între grupuri etnice diferite cu ocazia invaziilor, colonizărilor sau migrărilor, indiferent dacă este vorba despre schimburi sau împrumuturi, înfruntări sau respingeri, asimilare sau adaptare, sincretism sau reinterpretare”. Așadar, aculturația înseamnă deopotrivă preluări de elemente culturale, combinări și înlocuiri ale acestora, dar și respingeri și renunțări.

4.2.2 Un concept controversat: „asimilarea”

De-a lungul timpului, aculturația s-a manifestat ca epifenomen al cuceririlor, colonizărilor, supunerilor și dominației politice și economice (Geană, 1993a, 18), având adesea un caracter forțat. Pentru surprinderea acestei naturi impuse a fost folosit cu precădere termenul de asimilare în locul celui de aculturație, deși în prezent termenul de „asimilare” a căzut în dizgrație, iar fenomenul la care face referire este repudiat pe plan politic ca urmare a noilor standarde etice adoptate în relațiile internaționale.

Majoritatea modelelor teoretice ale migrației și integrării din prima jumătate a secolului XX (Wirth, 1928; Duncan, 1933; Park, 1950) aveau în centrul lor, drept concept cheie, „asimilarea”, deși înțelegeau nu ca aculturație forțată, ci mai degrabă ca integrare reușită a imigranților. În SUA, de altfel, norma dominantă până către sfârșitul secolului XX a fost aceea a asimilării culturale (Gordon, 1964; Farley, 1982), înțelegeau ca proces unidirecțional și unilateral prin care imigranții și descendenții lor renunțau la cultura lor de origine și adoptau complet cultura țării gazdă (în acest caz, cea americană, după modelul european nordic), cu tot ceea ce implică aceasta: limbă, tradiții, obiceiuri, comportamente, structură socială. În Europa, pe de altă parte, asimilarea a devenit asociată încă din prima jumătate a secolului XX cu etnocentrismul, opresiunea culturală și chiar cu utilizarea mijloacelor violente pentru a forța minoritățile să se conformeze, culminând cu „metodele” (crimele) naziste folosite în acest sens.

Ca o reacție la fascism și la derapajele extremiste ale naționalismului, la opririle și chiar expulzarea minorităților, pe de o parte, și ca urmare a sporirii relevanței drepturilor omului, a creșterii încrederii de sine și a mândriei culturale a minorităților după al doilea război mondial, pe de altă parte, asimilarea a devenit un tabu, un cuvânt și un concept respins («Integration and Integration Policies» 2006, 11).

Cu toate acestea, în ultimul timp poate fi observată o revenire a termenului de asimilare și chiar o redresare a reputației sale. H. Esser (2004) chiar pledează pentru utilizarea sa, el transpunând în 2004 dimensiunile integrării sociale pe care le delimita în 2000 (integrarea ca poziționare sau plasare socială, integrarea culturală, interacțiunea și identificarea) în asimilare structurală, asimilare culturală, asimilare socială și asimilare prin identificare. De asemenea, R. Alba și V. Nee (2004) argumentează cu privire la continuitatea relevanței conceptului în SUA, înțeles, însă, ca diminuare a diferențelor și a distanței sociale dintre diferitele grupuri. Cu toate acestea, dat fiind trecutul termenului de asimilare, imaginile pe care încă le evocă și percepțiile pe care încă le poate provoca, pentru desemnarea înțelesului de mai sus, adică diminuare a diferențelor și a distanței sociale dintre grupuri, ar trebui utilizat conceptul mai neutru, cel puțin din punctul de vedere al reputației sale, de „integrare”.

4.2.3 De la interculturalitate ca aculturație unilaterală la „interculturalitate”

Oricare ar fi condițiile mediului social mai larg în care este promovată aculturația sau chiar asimilarea, și oricâte eforturi ar face

persoanele imigrante însele să se „integreze”, ființele umane nu se pot niciodată disocia total de bagajul lor cultural (Collès, 2005, 367). Oamenii au tendința de a raporta alte culturi la o schemă universală așa cum este aceasta oferită de cultura de origine, instrumentele conceptuale achiziționate prin intermediul acestora jucând rolul unor filtre de percepție care, adesea, conduc la imagini deformate. Identitățile culturale se construiesc și se reconstruiesc nu doar prin învățarea normelor și preluarea valorilor în interiorul propriului grup, ci, mai ales, prin comparația cu alte grupuri, mecanismul sociologic principal care permite această comparație fiind contactul cultural (Azzi; Klein, 1998, 77).

În acest context se vorbește despre interculturalitate, termen care are aproximativ același înțeles cu cel de-al doilea sens atribuit conceptului de aculturație, adică procesul de interacțiune dintre două sau mai multe culturi, cu toate schimburile, combinările, preluările, dar și respingerile și conflictele pe care le implică acesta. Până nu demult, societățile occidentale au negat, într-o măsură mai mare sau mai mică, eterogenitatea (Blanchet; Francard, 2005, 334), interculturalitatea sau contactul lor cultural cu așa-numitele „societăți primitive”, în timpul colonizărilor, sau cu grupurile etnice imigrante, cu ocazia primelor valuri de imigrație, concretizându-se sub forma unei aculturații mai degrabă unilaterale, în cadrul căreia relația dintre grupul majoritar și grupurile etnice minoritare era inegală, iar reducerea diferențelor se făcea întotdeauna în favoarea sistemului dominant (idem).

În prezent, însă, predomină o altă viziune: în loc să li se impună grupurilor minoritare hegemonia culturală a colectivității dominante, se promovează recunoașterea diferențelor, care sunt valorizate ca atare și integrate în interacțiunile actorilor sociali (ibid., 335). Acest proces și această perspectivă poartă denumirea, cel puțin în unele delimitări conceptuale, de „interculturație” (de exemplu, Blanchet; Francard, 2005). Într-o definiție oarecum asemănătoare, dar care nu vorbește explicit despre recunoașterea diferențelor, ci despre conștientizarea lor, C. Clanet (1998, 70) se referă la interculturație ca la setul de procese prin care indivizii și grupurile interacționează atunci când se identifică pe sine ca fiind distincte din punct de vedere cultural.

În practică, interculturația este un proces complex și complicat, care presupune o serie de provocări identitare, dificil, dacă nu chiar imposibil de realizat. Chiar dacă interculturația nu înseamnă abandonarea oricărei referințe la valori sau suspendarea oricărei dezbateri asupra acestora, ea necesită recunoașterea, de către toate părțile implicate, a relativismului cultural, cu alte cuvinte recunoașterea propriilor limite

culturale, implicit a relativității și a caracterului limitat al propriilor orientări și ierarhizări, or o astfel de recunoaștere este greu de regăsit în practică. Numai dacă această recunoaștere este înfăptuită, se poate trece la căutarea unor norme comune, care să poată fi mobilizate în spațiul public (Hofstede 2001, 454).

În ceea ce privește identificările actorilor sociali, interculturația presupune mai mult decât o simplă juxtapunere a identităților etnice, ceea ce ar însemna o perspectivă esențialistă (Blanchet; Francard 2005, 335). Ea este mai degrabă o negociere, în cadrul unor interacțiuni multiple și variate, a unor „afinități și opoziții, a unor proximități și distanțe, pentru a constitui o realitate nouă, purtătoare de identitate” (idem). Și din acest punct de vedere interculturația este o provocare, din moment ce ea implică cel puțin un anumit grad de fluiditate identitară (Camilieri et al. 1990) și de voință de acomodare, prin care posesorii unor bagaje culturale diferite să găsească o cale pentru realizarea unei forme comune de reglementare interculturală (Collès 1994).

4.2.4 Multiculturalismul și provocările sale

Un astfel de proiect de „reglementare interculturală” și găsirea unor modalități de realizare a lui reprezintă, în prezent, subiectul unor dezbateri intense atât în mediul științific, cât și în cel politic și jurnalistic. Întrebări precum până unde poate merge o societate democratică cu recunoașterea diferențelor culturale, în ce măsură această recunoaștere vizează demnitatea indivizilor, sau ce forme concrete poate îmbrăca în realitate proiectul teoretic și abstract al interculturației, ca și multe altele, reprezintă preocupări de actualitate.

În centrul acestor preocupări se află noțiunea de „multiculturalism” care, la un nivel general, desemnează coexistența într-o societate a mai multor culturi diferite, iar la un nivel mai specific răspunsul social la multitudinea de probleme concrete generate de coexistența unor populații percepute ca - sau care se consideră - diferite (Policar, 2005, 451). Primele experiențe de instituționalizare a unor acțiuni multiculturaliste și de implementare a unor politici de acest fel au avut loc în Canada, Australia și Suedia (ibid., 450). De exemplu, în Suedia, țară de imigrare pentru finlandezi și iugoslavi în anii '70 ai secolului XX, politica multiculturalistă adoptată în 1975 se baza pe trei principii fundamentale (idem): egalitatea între grupurile minoritare și populația majoritară în ceea ce privește nivelul de trai; libertatea de a alege între identitatea propriului grup etnic și identitatea culturală suedeză; asigurarea unor relații de muncă

profitabile pentru productivitatea economiei suedeze. Așa cum se observă din acest exemplu, ca și din experiența canadiană, respectiv cea australiană, exista la nivelul politicilor o legătură indisolubilă între particularismul cultural și participarea la viața economică, ceea ce l-a făcut pe M. Wieviorka (1998) să vorbească despre „multiculturalismul integrat”, înțeles ca fenomen prin care cererile sociale și cererile culturale ale grupurilor minoritare sunt interconectate, la fel cum sunt și nevoile economice generale ale țării în cauză și valorile sale politice și morale (Wieviorka 1998, 238).

Experiențele din SUA au determinat, pe de altă parte, alte forme de politici, pe care Wieviorka le caracterizează prin termenul de „multiculturalism fărâmițat” (ibid., 244). Astfel, instituționalizarea multiculturalismului a urmat în această țară două tipuri distincte de logici: una de natură socio-economică, și alta de natură identitară. În prima logică s-a afirmat așa-numita politică de acțiune afirmativă, al cărei țel era egalitatea socială. În această logică, au fost întreprinse inclusiv acțiuni de discriminare pozitivă, precum politicile pe cote și măsurile compensatorii care erau concepute în favoarea minorităților etnice și a femeilor. Și totuși – și de aici și criticile și disfuncționalitățile asociate – de astfel de politici beneficiau nu indivizii considerați dezavantajați sau lezați, ci niște entități colective abstracte. Cea de-a doua logică, cea a politicilor de recunoaștere, viza recunoașterea diferențelor culturale ca expresie esențială a demnității umane. Astfel de politici presupuneau obținerea recunoașterii politice a unor drepturi și privilegii bazate pe specificul etnic, dar și, la un meta-nivel, dobândirea unei mai bune vizibilități sociale și unui acces mai echitabil la arena spațiului public (Policar, 2005, 451).

4.3 Integrarea prin interacțiune

Așa cum a fost menționat mai sus, dintre cele patru forme de integrare delimitate de H. Esser (2000), integrarea culturală este cea mai complexă, suscitând cele mai multe dezbateri, așa cum reiese și din succinta trecere în revistă de până acum a principalelor concepte utilizate în legătură cu ea. Însă pe lângă integrarea culturală și cea legată de plasarea socială, mai pot fi identificate încă două tipuri de integrare: integrarea prin interacțiune și integrarea prin identificare.

După Esser (2000, 274), interacțiunea este o formă de acțiune socială caracterizată prin orientări reciproce ale actorilor sociali și prin formarea de relații și rețele sociale. Printre exemplele de integrare socială prin interacțiune pot fi enumerate stabilirea de prietenii, de relații de

dragoste și de căsătorie sau, în general, apartenența la grupurile primare. Cu alte cuvinte, acest tip de integrare se referă la toate legăturile sociale concrete, din cadrul comunității, dar și prin filiera locului de muncă, care unesc individul cu ceilalți membri ai societății. Cu acest înțeles este folosit frecvent și termenul de „insertie”, care se deosebește, așadar, de conceptul general de „integrare”, care are un sens mai politic, semnificând mai degrabă participarea efectivă la viața cetățenească (Therault 2005, 363).

4.4 Integrarea prin identificare

În fine, identificarea ca dimensiune a integrării sociale se referă la identificarea unui actor cu un sistem social, în cadrul căruia se consideră pe sine ca parte, percepându-se el însuși ca element al unui „corp colectiv” (Esser 2000, 275). Identificarea are componente deopotrivă emoționale și cognitive și are ca rezultat sentimentul de „noi” în legătură cu un grup sau o colectivitate.

Identificarea este acea parte a procesului de construcție a identității prin care individul singular se raportează la colectivitate. Pe de o parte, identitatea presupune o afirmarea a *eu*lui, a individualității care îl face pe fiecare om unic, diferit de ceilalți, dar pe de altă parte ea „face trimitere și la un *noi*, caracterizat de o serie de determinări care îi permit fiecărui *eu* să se poziționeze în raport cu un *aceiași altul*, să se recunoască într-o serie de valori, de modele și de idealuri vehiculate de o colectivitate cu care se identifică” (Blanchet; Francard, 2005, 330). Din punct de vedere teoretic (Ricoeur, 1990) o astfel de viziune a fost conceptualizată prin termenii de «Eu» și «Alter asemănător», ceea ce înseamnă că individul se raportează la ceilalți nu doar ca la un «Altul absolut», ci și ca la un «Altul cu care se aseamănă», ceea ce înseamnă acei indivizi alături de care se creează categoria de «Noi».

Identificarea este strâns legată de cultură și de apartenența culturală, întrucât ea se bazează în mare parte pe resurse culturale, iar acestea sunt date de interpretarea și reinterpretarea istoriei colectivității, ca sistem de norme și de valori (Blanchet; Francard 2005, 334). Evoluția acestor resurse culturale depinde în mare măsură de transformările exterioare, atât cele „naturale”, de genul schimbărilor de climă sau al catastrofelor naturale, cât și cele „umane”, precum cuceririle, descoperirile științifice, revoluțiile tehnologice. Modificarea resurselor culturale la care individul se raportează are loc treptat, și nu prin adoptarea directă a altor resurse sub influența sau sub constrângerea altei colectivități (Hofstede 2001, 12), deși în istoria omenirii au existat și cazuri de evenimente

brutale, precum războaiele sau deportările, care au influențat considerabil acest proces „natural” de transformare.

Date fiind aceste aspecte referitoare la identificarea cu valorile, idealurile și modelele culturale ale colectivității, se poate afirma că integrarea prin identificare este, probabil, cea mai dificilă parte a procesului de integrare a imigranților. Câtă vreme aceștia se simt parte a acelui „noi” colectiv în cadrul propriului grup etnic de apartenență, identificându-se, deci, cu acesta, și nu cu societatea mai largă în care trăiesc, nu se poate vorbi, cel puțin în interpretarea teoretică deschisă de H. Esser, de o integrare completă.

Identificarea dusă la extrem, sub forma valorizării exclusive a categoriei de „noi” (în care sunt cuprinși „eu” și „alții asemănători”) și a respingerii sau excluderii tuturor „alții diferiți” poate duce la fenomenul de închidere culturală. Acesta se referă la procesele prin care membrii unui grup își prezervă resursele prin trasarea de granițe, construirea de identități exclusiviste și blocarea accesului altora la propriul grup, ca și prin excluderea celor care nu corespund ideii de „aceiași alții” sau „alții asemănători”. Acest fenomen poate fi întâlnit atât la nivelul grupurilor culturale dominante, majoritare într-o societate, cât și în cadrul grupurilor etnice minoritare, care, prin astfel de mecanisme de excludere, încearcă să își prezeve identitatea culturală și să își asigure continuitatea etnică.

5. Dezideratele politicilor de integrare

Data fiind complexitatea și rolul hotărâtor pe care îl joacă factorii culturali în problematica migrației și a societăților de imigrație, a devenit din ce în ce mai clar că politicile de integrare trebuie să vizeze nu doar aspectele structurale, ci și aspectele culturale și identitare.

La nivel structural, integrarea imigranților și asigurarea egalității lor în drepturi și în ceea ce privește condițiile de viață, prin intermediul politicilor de stat, este o problemă ce ține de democrație și de democratizare, procese specifice societăților moderne. O societate modernă democratică își câștigă legitimitatea prin faptul că locuitorii săi au posibilitatea de a participa la viața socială și de a accede la poziții sociale și la prestigiu nu ca urmare sau pe baza unor atribute precum genul, etnia sau originea socială, ci pe baza abilităților individuale (Schultze, 2009, 5). Aceasta nu exclude, desigur, inegalitatea socială, însă aceasta nu ar trebui să aibă la bază apartenența etnică. Cu toate acestea, acest deziderat formal nu poate fi regăsit ca atare în practică. Șansele în societate sunt încă inegal distribuite, balanța înclinând încă în defavoarea grupurilor care nu

corespund „normei” larg acceptate la nivel cultural, printre care și grupurile etnice minoritare. Toate acestea arată că în democrațiile occidentale persistă încă probleme, deficite și ambivalențe esențiale (Schulte, 2000, 18). În acest context se vorbește despre „democratizare”, proces care presupune adoptarea unor strategii și politici care au ca țel diminuarea „defectelor structurale” (idem) și sporirea posibilităților indivizilor și a grupurilor de a decide ei înșiși cu privire la participarea lor socială.

În tot mai multe societăți occidentale, confruntate cu diverse probleme generate de imigrație, a devenit clar că politicile de integrare trebuie să fie politici de stat, care să vizeze întreaga societate și toate instituțiile și domeniile socialului (Schultze, 2009, 6). Aceste politici pot fi caracterizate drept politici de integrare generale, întrucât ele au ca obiect întreaga societate, toate dimensiunile sociale implicate și întreaga populație. Ele vizează, așadar, problemele determinate la nivelul ansamblului societății de către imigrație, inclusiv inegalitățile, disensiunile, siguranța socială și conflictele. Pe lângă aceste politici generale, există și politici de integrare speciale, care se focalizează în primul rând pe domeniul politic, mai exact pe sfera acestuia care vizează grupurile imigrante. În cadrul acestora din urmă, una din temele centrale este reprezentată de integrarea minorităților etnice (Schulte, 2000, 19). Deoarece în statele de imigrație problemele concrete ale imigranților și tot ceea ce implică acestea au o notă stringentă, în general politicile de integrare speciale au un caracter de întâietate în raport cu politicile de integrare generale.

Una dintre sarcinile centrale ale politicilor de integrare speciale este demontarea barierelor care împiedică integrarea cu succes a migranților. Spre deosebire de unele puncte de vedere prevalente în trecut (idem), conform cărora barierele de integrare erau generate în principal sau chiar exclusiv de către imigranți, în prezent se consideră mai degrabă că structurile și procesele din cadrul societății-gazdă sunt cele care au un rol decisiv preponderent pentru succesul sau eșecul proceselor de integrare. Prin urmare, politicile de integrare trebuie să fie direcționate în primul rând către contracararea marginalizării sociale și a dezintegrării structurale a membrilor acestor populații și către crearea și oferirea de oportunități formale și reale egale de a participa în domeniile cheie ale societății. Pentru aceasta ar fi necesară, sub aspect juridic și politic, reducerea perioadei în care migranții cu rezidență permanentă au statutul de „străini”, astfel încât și aceste persoane și grupuri din populație să se bucure de aceleași drepturi politice și juridice ca și restul populației. Multe state au încă politici restrictive cu privire la acordarea cetățeniei și fac, în consecință, ca acest

proces să fie dificil, așadar o primă măsură utilă ar fi înlesnirea acestui demers («Miteinander in Vielfalt. Leitbild und Agenda für die Einwanderungsgesellschaft» 2017, 13).

Pe lângă astfel de măsuri de natură politică și juridică, este necesar ca politicile de integrare speciale să cuprindă măsuri care să contribuie la contracararea multiplelor dezavantaje sociale ale imigranților. Printre acestea sunt importante în special măsurile pentru îmbunătățirea competențelor generale și profesionale ale acestora, promovarea și sprijinul angajării și al integrării lor pe piața muncii, dar și o serie de măsuri mai eficiente pentru combaterea variatelor și numeroaselor forme de discriminare socială.

Și domeniul socio-cultural poate fi reglementat prin intermediul politicilor de integrare speciale, prin asigurarea structurală a existenței pentru imigranți a acelorași posibilități disponibile pentru populația locală de manifestare, desfășurare și participare, într-o formă individuală sau colectivă, la viața culturală și la procesele de schimb cultural.

În cazul în care sarcinile de prevenire, control și reducere a conflictelor sociale au fost gestionate cu succes în societățile multiculturale de imigrație, politicile speciale de integrare trebuie completate cu politicile generale de integrare. În cadrul acestora principala preocupare este gestionarea problemelor sociale și politice cheie, cum ar fi conflictele și ciocnirile violente, șomajul de masă, inegalitatea socială și amenințarea sau periclitarea resurselor naturale (Schulte, 2000, 21). În această privință, sunt esențiale statul de drept și funcționarea proceselor democratice, deoarece doar prin intermediul lor pot fi dezvoltate competențele și abilitățile de rezolvare a problemelor și pot fi puse în aplicare măsurile care să vizeze demontarea deficiențelor structurale democratice și a inegalităților sociale, concomitent cu dezvoltarea și extinderea rețelelor sociale.

Eficiența proceselor și politicilor de integrare este, de asemenea, dependentă de factori care fac parte din nivelul micro și mezo al politicii. Aici pot fi menționate în special aptitudinile, atitudinile și comportamentele indivizilor, precum și comunicarea socială și procesele de învățare. Din acest punct de vedere, politicile de integrare ar trebui să contribuie la reducerea indiferenței și a apatiei politice, precum și a atitudinilor și comportamentelor care pun în evidență caracterul social autoritar. Prin urmare, dezvoltarea de natură socială ar trebui să încurajeze crearea unui profil democratic al indivizilor (ibid., 22), printre trăsăturile căruia se numără întărirea încrederii în sine și autonomia, dar și competențe precum capacitatea de reflecție și abilitățile de comunicare și acțiune. Pentru a dezvolta aceste competențe un aport esențial îl pot avea

procesele „deschise” ale învățării sociale, politice și interculturale ale copiilor, adolescenților și adulților, în școală și în afara școlii. Învățarea la toate nivelurile, formale și non-formale, poate aduce o contribuție semnificativă procesului de integrare.

Nu în cele din urmă, trebuie să fie luate măsuri speciale pentru punerea în aplicare și dezvoltarea în continuare a politicilor de integrare. Important este ca de această cerință să se țină cont la toate nivelurile sociale, dat fiind că în plan micro, mezo și macro există diferite instituții și organizații care pot fi parte a procesului, corespunzător atribuțiilor și competențelor variate de care dispun. În plus, în același proces ar trebui incluse și promovate inițiativele și activitățile relevante ale societății civile.

6. Concluzii

Scopul acestei lucrări a fost acela de a oferi o privire de ansamblu asupra problematicei diversității cultural-etnice și a problemelor generate de imigrație în societățile contemporane. Accentul a fost pus în special pe conceptualizarea termenilor relevanți pentru analiza acestor fenomene și pe delimitarea legăturilor dintre nivelul cultural al valorilor, normelor și practicilor și nivelul structural al politicilor de integrare.

Diversitatea culturală în societățile care au primit noi valuri de imigranți și de refugiați suscită o serie de dificultăți de natură practică și politică. Problemele cu care se confruntă aceste societăți arată că, cel puțin în prezent, nu mai funcționează modelele din trecut ale abordării politice a diversității. De aceea, este conștientizată necesitatea conceperii unor noi modele, adaptate noilor condiții și funcționale în actualitate, ca și stringența găsirii unor soluții. Acest proces se dovedește a fi însă dificil, dat fiind faptul că este vorba nu doar de soluții care implică schimbări structurale, care pot fi decise la nivel politic și administrativ, ci și – mai ales – de soluții care presupun schimbări la nivel socio-cultural, adică la nivelul valorilor, normelor, reprezentărilor simbolice, mentalităților, or acesta este nivelul în care schimbările sunt cele mai lente și dificile într-o societate.

Ca urmare a faptului că în centrul dezbaterilor politice, dar și științifice, cu privire la această problemă, se află conceptul de „integrare”, acesta a fost discutat mai pe larg, fiind accentuate cu precădere abordările analitice și circumstanțiate ale acestuia, precum cea care face delimitarea între integrarea socială propriu-zisă a migranților, integrarea în relație cu structura socială a societății gazdă și „integrarea societală”. De asemenea, pornind de la o astfel de definiție în care

integrarea persoanelor și grupurilor migrante a fost operaționalizată în dimensiunile socio-structurală, culturală, interactivă și de identificare, în lucrare au fost detaliate și discutate principalele forme ale integrării sociale a migranților: integrarea ca poziționare sau plasare socială, integrarea culturală, integrarea prin interacțiune și integrarea prin identificare.

Au fost relevate, în acest context, complexitatea integrării culturale, controversile legate de aculturație și mai ales de ideea de „asimilare”, provocările interculturalității și ale multiculturalismului, dar și faptul că integrarea prin identificare, interconectată de altfel cu integrarea culturală, prin care se naște sentimentul de „noi”, este, probabil, cea mai dificilă parte a procesului de integrare a imigranților.

Deoarece nivelul politic și structural al societății este nivelul cel mai susceptibil de a fi supus transformărilor mai rapide, fiind primul în care pot fi aplicate măsuri concrete și pot fi implementate schimbări, a fost discutată importanța politicilor publice de integrare și dezideratele acestora. A fost făcută delimitarea între politicile generale și cele speciale de integrare și a fost evidențiat caracterul de întâietate pe care îl au ultimele. În timp ce politicile generale vizează întreaga societate, politicile speciale se focalizează pe măsurile, uneori stringente, necesare pentru integrarea socială a grupurilor imigrante, precum măsurile de natură politică și juridică, măsurile care să contribuie la contracararea multiplelor dezavantaje sociale ale imigranților, dar și măsurile care țin de nivelul micro și mezo al politicii, precum cele care vizează învățarea, educația, comunicarea, cultura. Numai dacă aceste din urmă aspecte sunt realizate, politicile speciale pot fi mai departe suplimentate cu politici generale, concepute pentru tot ansamblul societății. De asemenea, pentru a fi eficiente, politicile publice de integrare, atât cele speciale cât și cele generale, trebuie să aibă nu doar o logică de natură social-economică, ci și o logică de natură culturală, identitară, deoarece, în cele din urmă, miza lor trebuie să fie integrarea prin identificare a tuturor membrilor societății.

Bibliografie

- Alba, R. & Nee, V. (2004). „Assimilation und Einwanderung in den USA”, în *IMIS-Beiträge*, Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien, Universität Osnabrück, Heft 23, pp. 21-40, <https://www.imis.uni-osnabrueck.de/fileadmin/4Publikationen/PDFs/imis23.pdf>, accesat la 15.09.2017.
- Azzi, A. & Klein, O. (1998). *Psychologie sociale et relations intergroupes*, Dunod, Paris.

- Blanchet, P. & Francard, M. (2005). „Identități culturale”, în Ferréol, Gilles; Jucquois, Guy (coord.), *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, București, Iași: Editura Polirom, pp. 328-339.
- Camilleri, C., Kastarsztein, J., Lipansky, E. M., Malewska-Peyre, H.; Taboada-Leonetti, I., & Vasquez, A. (1990). *Stratégies identitaires*, Presses Universitaires de France - PUF, Collection: Psychologie d'aujourd'hui, Paris.
- Chadraba, P. G. & O'Keefe, R. D. (2011). „Human resources: interculturalism as an asset in the global marketplace”, în *Journal of International Business and Cultural Studies*, Vol. 4, January, <http://www.aabri.com/manuscripts/09396.pdf>, accesat la 20.09.2017.
- Clanet, C. (1998). *L'interculturel: Introduction aux approches interculturelles en éducation et en sciences humaines*, 2e éd. rev. et augm, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse.
- Collès, L. (1994). *Littérature comparée et reconnaissance interculturelle*, De Boeck-Duculot, Bruxelles.
- Collès, L. (2005). „Intercultural”, în Ferréol, Gilles; Jucquois, Guy (coord.), *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, București, Iași: Editura Polirom, pp. 367-378.
- Duncan, H. G. (1933). *Immigration and Assimilation*, D. C. Heath and Company, Boston, New York, Chicago, Atlanta, San Francisco, Dallas, London.
- Esser, H. (2000). *Soziologie. Spezielle Grundlagen, Band 2: Die Konstruktion der Gesellschaft*, Campus, Frankfurt, New York.
- Esser, H. (2004), „Welche Alternativen zur ‚Assimilation‘ gibt es eigentlich?”, în *IMIS Beiträge*, 23, pp. 41-60.
- Farley, J. E. (1982). *Majority-Minority Relations*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Ferréol, G. (2005). „Aculturație”, în Ferréol, Gilles; Jucquois, Guy (coord.), *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, Iași: Editura Polirom, p.11.
- Ferréol, G. & Jucquois, G. (coord.) (2005). *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, Iași: Editura Polirom.
- Geană, G. (1993a). „Aculturație”, în Zamfir, Cătălin; Vlăsceanu, Lazăr (coord.), *Dicționar de sociologie*, București: Editura Babel, p. 18.
- Geană, G. (1993b). „Enculturație”, în Zamfir, Cătălin; Vlăsceanu, Lazăr (coord.), *Dicționar de sociologie*, București: Editura Babel, pp. 218-219.
- Gordon Milton M. (1964). *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origin*, Press, New York: Oxford University.

- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*, London, New Delhi: Second Edition, Sage Publications, Thousand Oaks.
- «Integration and Integration Policies» (2006) IMISCOE [International Migration, Integration and Social Cohesion] Network Feasibility Study, efms INTPOL Team, University of Bamberg, <http://www.efms.uni-bamberg.de/pdf/INTPOL%20Final%20Paper.pdf>, accesat la 7.09.2017.
- Jucquois, G. (2005). „Diversitate”, în Ferréol, Gilles; Jucquois, Guy (coord.), *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, Editura Polirom, Iași, București, pp. 213-221.
- Mezei, Smaranda (1993). „Integrare socială”, în Zamfir, Cătălin; Vlăsceanu, Lazăr (coord.), *Dicționar de sociologie*, Editura Babel, București, pp. 304-305.
- «Miteinander in Vielfalt. Leitbild und Agenda für die Einwanderungsgesellschaft» 2017, Ergebnisse einer Expert_innenkommission der Friedrich-Ebert-Stiftung, Berlin, <http://library.fes.de/pdf-files/dialog/13185.pdf>, accesat la 26.09.2017.
- Park, R. E. (1950.), *Race and Culture*, The Free Press, Glencoe.
- Polcar, A. (2005). „Multiculturalism”, în Ferréol, Gilles; Jucquois, Guy (coord.), *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, Iași: Editura Polirom, pp. 449-458.
- Ricœur, P. (1990). *Soi-même comme un autre*, Seuil, Paris.
- Schulte, A. (2000). „Multikulturelle Einwanderungsgesellschaften: Soziale Konflikte und Integrationspolitiken”, în *Digitale Bibliothek*, Friedrich Ebert Stiftung, <http://library.fes.de/fulltext/asfo/00676002.htm #E10E4>, accesat la 15.09.2017.
- Schultze, G. (2009). „Migration steuern - Integration gestalten”, în *WISO Diskurs, Expertisen und Dokumentationen zur Wirtschafts - und Sozialpolitik*, September: Einwanderungsgesellschaft Deutschland. Wege zu einer sozialen und gerechten Zukunft, <http://library.fes.de/pdf-files/wiso/06661.pdf>, accesat la 18.09.2017.
- Theriault, J. Y. (2005). „Integrare”, în Ferréol, Gilles; Jucquois, Guy (coord.), *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*, Iași: Editura Polirom, pp. 355-366.

Wieviorka, M. (1998). „Le multiculturalisme est-il la réponse?”, în *Cahiers internationaux de sociologie*, Vol. 105, No. 45, pp. 233-260.

Wirth, Louis (1928), *The Ghetto*, Transaction, Chicago.